

דתישבו

פרשת ואתחנן, תשע"ז, מספר 1231

מנחם ונחמיה – ושבת נחמו יוסף עופר

המדרש שפתחנו בו. מיהו "נחמיה"? גולדשמידט משער כי הוא-הוא המשיח, והפיטן העביר את השם "מנחם" לצורה "נחמיה". גולדשמידט מוסיף ומשער (בלא ביסוס בכתבי היד שבדק): "וכנראה הוסיפו 'מנחם' רק לפירוש, ואחר כך נכנסה המלה לטכסט". בלוח התיקונים של מהדורתו, גולדשמידט חוזר בו מהשערתו, ומודה לר' נתן פריד ור' יצחק לנגה ש"העמידוני על טעותי". עתה הוא מפרש כי "מנחם" הוא משיח בן דוד, ואילו "נחמיה" הוא משיח בן יוסף, הנזכר בתלמוד הבבלי (סוכה נב ע"א) כקודם למשיח בן דוד. הבסיס לפירוש הזה הוא מדרש הגאולה הקדום המכונה "ספר זרובבל".

לדעת חוקרים, "ספר זרובבל" התחבר במאה השישית או השביעית, והוא מתייחס לאירועים היסטוריים שאירעו במאות האלו.³ זרובבל בן שאלתיאל שומע מאת המלאך על אחרית הימים ועל המשיח. משיח בן דוד שמו "מנחם בן עמיאל", ומשיח בן יוסף שר צבאו, העתיד למות במלחמה, שמו "נחמיה בן חושיאל".

הנה קטע מספר זרובבל שנזכרים בו אליהו הנביא, מנחם ונחמיה:

מנחם בן עמיאל פתאום יבא בחדש הראשון הוא חודש ניסן בארבעה-עשר בו. ויעמוד על בקעת ארבאל [...] ויאמר מנחם בן עמיאל לזקנים ולחכמים אני [הוא] משיח ה' אשר שלחני ה' לבשרכם ולהציל אתכם מיד הצרים האילו. ויביטו הזקנים בו ויבוזו אותו כי יראו אותו איש נבזה ומלבושים בלויים [...] ותבער בו חמתו וילבש בגדי נקם תלבושת ועט כמעיל קנאה וילך אל שערי ירושלים. ועמו אליהו הנביא. ויקימו ויחיו את נחמיה בן חושיאל בשערי ירושלים. [...] ויראו בני ישראל כי חי נחמיה ויעמוד על רגליו. מיד יאמינו בו במשיח.⁴

ספר זרובבל השפיע הרבה על הספרות היהודית ועל הפיוט.⁵ הפיוט "בימים ההם ובעת ההיא", המיוחס לר' אלעזר בירבי קליר, עוסק במאורעות המתוארים בספר זרובבל, ומסיים: "תמים יהיו שלשה בבגויה: תשבי ומנחם וגם נחמיה" (אבן שמואל, שם, עמ' 116). ייתכן שפיוט זה שימש מקור לפייטן שחיבר את "אזרחי

ביום שחרב בית המקדש נולד הגואל. מעשה באדם אחד שהיה עומד וחורש. געתה פרתו. עבר עליו ערבי אחד ושמע קולה. אמר לו: מי אתה? אמר לו: יהודי אני. אמר לו הערבי: יהודי, יהודי! התר פרתך והתר מחרשתך. למה? אמר לו: מפני שבית מקדשם של היהודים חרב. מניין אתה יודע? אמר לו: מתוך געיית פרתך. בינתיים געתה הפרה פעם שנייה. אמר לו הערבי: יהודי, יהודי! אסור פרתך ואסור מחרשתך, שהרי נולד משיח, מושיעם של ישראל. אמר לו: מה שמו? מנחם שמו (ביאליק ורבניצקי, ספר האגדה, עמ' קמט, על פי ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד, ה ע"א ומקבילות).

אגדה ידועה זו משקפת את המעבר מן האבל על חורבן בית המקדש אל הנחמה. המעבר הזה בא לידי ביטוי בהפטרות "נחמו" שבבת שאחר תשעה באב, שהיא הראשונה משבע הפטרות הנחמה.

הפיוט "אזרחי מעבר הנהר" הוא פיוט "עקדה" אנונימי, הנאמר בימי הסליחות.¹ הפייטן מתאר בקצרה את צדקתו של אברהם אבינו, את עשרת הניסיונות שנתנסה ואת עקדת יצחק: "הקריב חלב וְחֶמְאָה וְנַחֲנֵט פְּרִי לְמֵאָה / וְנִמְתָּ לוֹ הַעֲלֵהוּ לְזֶבֶח / בְּקַע עֲצִים וְעָרַף הַטֶּבַח". מכאן עובר הפייטן לסדרה ארוכה של בקשות לגאולת ישראל, לקיבוץ גלויות, לכפרת עוונותיהם של ישראל ולבניין בית המקדש. הפייטן מסיים את פיוטו בבקשה "תַּנְחֵם לְעִיר הַבְּנוּיָה / תִּמְהַר תִּשְׁבֵּי מְנַחֵם וְנַחְמֵיהָ".²

דניאל גולדשמידט, שההדיר את פיוטי הסליחות, מסביר שהמילים "תִּמְהַר תִּשְׁבֵּי" מרמזות לאליהו הנביא שהוא מקדם לביאת המשיח. "מנחם" הוא כידוע שמו של המשיח, כעולה מכמה מקורות ובהם

* פרופ' יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.
** תודתי לפרופ' שולמית אליצור ולד"ר חגי משגב, שהעירו לי הערות חשובות.

¹ דניאל גולדשמידט (מהדיר), סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים תשע"ה, עמ' קעב-קעג (י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1924, א5275). לפי מנהג אשכנז הפיוט נאמר בצום גדליה, ולפי מנהג פולין – ביום השלישי לימי התשובה. לדברי עזרא פליישר (שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 470), המנהג לחבר פיוטי עקדה מיוחדים מופיע לראשונה כנראה באמצע המאה האחת-עשרה. אולם דב ספטימוס הצביע על פיוט עקדה קדום הנזכר בדברי הגאונים ומשתקף כבר בתלמוד הבבלי (במאמרו "חננתו למאה פְּרִי: מן הפיוט הקדום אל התלמוד הבבלי", לשוננו עא [תשס"ט], עמ' 79-95).

² השורה הזאת יתרה על עשרים ושתיים שורות האלפבית של הפיוט, ושמה נוספה לפיוט בשלב מאוחר. חלק מהנוסחים משמיטים את התיבה "תמהר".

³ ראו: H.I. Newman, "Dating Sefer Zerubavel", *Adamantius* 19 (2013), pp. 324-336

⁴ מצוטט מאתר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ע"פ כ"י אוקספורד בודלי d.11 עמ' 431. השוו: יהודה אבן שמואל, "ספר זרובבל", בתוך: מדרשי גאולה, תל-אביב תש"ג, עמ' 83.

⁵ על השתקפות ספר זרובבל בפיוטים ראו גם: עזרא פליישר, "הדותה-הדותה-חדותה: פולמוס ושיבויר", *תרביץ* נג (תשנ"ד), עמ' 71-96.

המדויק שעמד לפני מחבר הרשימה, נראה שהוא השתדל לכלול בה שמות מן המקרא. רק שניים מן השמות אינם באים במקרא, והם השמות "כוליה", ו"לוליה". אין במקרא שם של אדם הפותח באות ל' ומסתיים בסיומת "יה" (או "יהו"), ולכן נבחר השם "לוליה". רק באות כ' נבחר שם לא מקראי, למרות שיש במקרא שם אחד מתאים: כְּנַנְיָהּ (דבה"א טו:כז; והשמות הדומים כְּנַנְיָהּ, כְּנַנְיָהּ).

על רקע זה בולטת ביותר החריגה ממתכונת הרשימה בשם "מנחם", שהרי השם הזה איננו מסתיים בהברת "יה". במקרא, לא פחות מתריסר שמות פרטיים פותחים באות מ' ומסיימים בהברת "יה": מוֹעֲדִיָּה, מַחְסִיָּה, מִיֶּכָיָה, מְלֻטִיָּה, מְלֻכִיָּה, מְעֲדִיָּה, מְעֲזִיָּה, מְעֲשִׂיָּה, מְרִיָּה, מְשַׁלְמִיָּה, מִתְנִיָּה, מִתְתִיָּה. מדוע לא בחר מחבר הרשימה אחד מן השמות האלה? התשובה הסבירה ביותר היא שצירוף השמות "מנחם ונחמיה" היה מוכר ליוצר הרשימה וחיביב עליו, ולכן בחר לשלב אותו ברשימה, למרות החריגה ממתכונתה. למדנו אפוא, כי עוד בסוף ימי הבית השני שימש צירוף השמות "מנחם ונחמיה". אין לדעת אם שימשו כבר אז המושגים "משיח בן יוסף" ו"משיח בן דוד" או רעיונות כיוצא בהם. אולם נראה כי צמד השמות "מנחם ונחמיה" התקשר כבר אז בתודעה לגאולת ישראל העתידה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

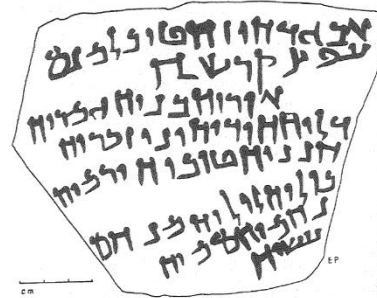
דף שבועי, גיליון 1231, פרשת ואתחנן, תשע"ז

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הזה היה נפוץ בסוף ימי הבית הראשון ומופיע על גלוקסמאות. בנוסח המקרא שלפנינו בא השם "יְנִיָּה" (עזרא י:לו), המתאים יותר למתכונת הרשימה, וכך גם בתרגום השבעים (Οὐουαβία). אפשר שלפני מחבר הרשימה עמד השם "וני" שבספר עזרא, או שהביא את צורת השם המקובלת בזמנו. במקרא בא השם סְמִיָּהּ (דבה"א כו:ז), אך בתרגום השבעים "סבכיה" (Σαβαχία). כותב החרס כתב "סמיה", וכנראה התכוון לכתוב "סמכיה" כמתכונת הרשימה.
9 בעזרא י:לה בא שם דומה: "כלוה" (פלוהו ק'; בשבעים: Χελία או Χελκία). ושמה כללה הרשימה המקורית את השם כְּנַנְיָהּ, אלא שכותב החרס לא זכר אותו, ויצר את השם המוזר "כוליה" בהשפעת השם "לוליה" הבא אחריו.

מעבר הנהר" (או למי שהוסיף בסופו את השורה האחרונה).

ממצא ארכיאולוגי מפתיע יכול להוסיף ממד חדש בנושא שלנו, ולהקדים במאות שנים את הזמן שבו נוצר צירוף השמות "מנחם ונחמיה". בשנת 1980 פרסם אמיל פואש חרס גדול בן שמונה שורות ממקור בלתי ידוע, מן המאה הראשונה או השנייה לספירה, ששימש לדעת החוקרים כתרגיל כתיבה לסופר, או כדרך שבה הסופר בודק את קולמוסו. בשתי השורות הראשונות של החרס באות כל אותיות האלף-בית כסדרן, ובשש השורות שאחריהן באה רשימה אלפביתית לא שלמה של שמות עבריים:

(3) אוריה בניה גמריה (4) דליה הודיה וני זכריה
(5) חנניה טוביה ירמיה (6) כוליה לוליה מנחם (7)
נחמיה סמ<כ>יה (8) עשיה.

רשימת השמות מעניינת, משום שנבחרו בעיקר שמות המסתיימים בהברה 'ה'. אפשר היה לחשוב כי הסופר יצר את הרשימה מזיכרונו בעת הכתיבה על החרס. אולם שני חרסים נוספים שנתגלו במצדה, וזמנם לפני נפילת מצדה בשנת 73, מייצגים את אותה הרשימה בדיוק, ואת זאת ניתן להסיק על אף העובדה שהם קטועים ביותר:

חרס מס' 608: (1) אוריה [...] (2) וני זכריה [...] (3)
לוליה [...]
חרס מס' 609: (1) [...] וני זכריה [...] (2) [...]
ירמיה [...]

אם כן, לפנינו רשימה בנוסח קבוע שהייתה ידועה היטב בקרב הסופרים, ומן הסתם נלמדה בבתי האולפנה שלהם. ראוי אפוא להבחין מתודית בין מחבר הרשימה ובין כותב החרס שלפנינו, וכן מן הראוי לבחון את השמות הכלולים ברשימה ולנסות להבין כיצד נוצרה.

הרשימה כוללת 16 שמות, מן האות א ועד ע (כותב החרס חדל לכתוב לאחר שלא נותר לו מקום). 14 מתוכם הם שמות שכיחים במקרא, או קרובים להם ביותר.⁸ אף שאין לדעת מה היה נוסח המקרא

⁶ Émile Puech "Abécédaire et liste alphabétique de noms hébreux du début du IIe s. A. D.", *Revue Biblique* 87 (1980), pp. 118-126. פואש ולמערכת כתב-העת *Revue Biblique* על הרשות להציג את תעתיק החרס. מידות החרס הן 14.5x11.5 ס"מ. ראו גם: יוסף נוה, **על חרס וגומא**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 64-65. פואש מתארך את החרס לתחילת המאה השנייה (לפני מרד בר כוכבא). לדברי ד"ר חגי משגב (במכתבו אליי), החרס כתוב בכתב היהודי הפורמלי, ועל פי כתבו הוא בן המאה הראשונה לספירה.
⁷ Y. Yadin & J. Naveh, *Masada, 1, The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions*, Jerusalem 1989, pp. 61-62.
⁸ השם "וני" בא בכל שלוש הרשימות המקבילות. השם